

جنبش مدرسه‌سازی در بیت‌المقدس دوره مملوکی (۹۲۳-۶۴۸هـ) و تأثیرات اجتماعی و فرهنگی آن

مقاله پژوهشی
اصیل
Original
Article

بتول شیخ^۱؛ معصومه علی پنجه^۲؛ فهیمه مخبر دزفولی^۳

چکیده

هدف: تاریخ آموزش و نهادهای آموزشی در جوامع اسلامی از جنبه‌های گوناگون شایسته بررسی است. افزون بر مطالعات کلانی که تاکنون در این زمینه صورت گرفته می‌توان تاریخ آموزش اسلامی را با تکیه بر قلمروهای جغرافیایی منطقه‌ای یا شهری نیز پی گرفت. اگر این مهم درباره همه سرزمین‌ها/شهرهای اسلامی صورت گیرد، آنگاه می‌توان تصویری دقیق‌تر و جامع‌تر از تاریخ آموزش در تمدن اسلامی به دست داد. این مقاله به بررسی روند پایه‌گذاری مدرسه‌ها در بیت‌المقدس دوره ممالیک (۶۴۸-۹۲۳هـ) پرداخته و هدف آن واکاوی تأثیرات شکل‌گیری و گسترش مدرسه‌ها در این شهر است. جنبش مدرسه‌سازی در بیت‌المقدس که در روزگار ایوبیان آغاز شده بود، در دوره ممالیک شتاب گرفت و بر شمار مدارس این شهر افزوده شد. سلاطین و امیران مملوکی اهتمام ویژه‌ای به برپایی مدارس داشتند و گاه علماء و تجار نیز به آنان اقتدا می‌کردند. **روش:** این پژوهش به روش کتابخانه‌ای و بر پایه منابع تاریخی انجام شده است. **یافته‌ها:** بنابر آمارها در این دوره ۳۵ مدرسه در قدس بنا نهاده شد. مدرسه‌سازی گسترده، اثرات اجتماعی و فرهنگی بسیاری داشت؛ از آن جمله اینکه بیت‌المقدس را به یکی از مقصدهای اصلی مسلمانان به‌ویژه علماء و جویندگان علم بدل ساخت. مدرسه‌سازی و گرهمایی دانشوران مسلمان یکی از عوامل اصلی احیای هویت اسلامی این شهر بود. **نتیجه‌گیری:** بیت‌المقدس پر از نشانه‌ها، ارزش‌ها، سنت‌ها و آیین‌های اسلامی گردید و فرایند اسلامی‌شدن آن کامل شد.

واژگان کلیدی: بیت‌المقدس؛ دوره ممالیک؛ مدرسه؛ تاریخ آموزش اسلامی؛ هویت اسلامی.

◆ تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۱۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۰۳

۱. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۲. دکترای تاریخ و تمدن ملل اسلامی، استادیار گروه الهیات، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)/نشانی: تهران، بزرگراه شهید ستاری (شمال)، میدان دانشگاه، بلوار شهدای حصارک، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات/نمبر: ۴۴۸۶۵۱۷۹@panjeh@srbiau.ac.ir

۳. دکترای تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشیار گروه الهیات، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

مقدمه

آموزش و تعلیم و تربیت در اسلام از همان روزهای آغازین اسلام و در مسجد پیامبر (ص) پایه‌گذاری گردید. در چهار قرن نخست هجری مساجد و دیگر مراکز اجتماعات دینی مسلمانان، مرکز تعلیم و تربیت بود. بعدها مرکز آموزشی مهمی با نام مدرسه در جهان اسلام پا گرفت. مدرسه یکی از مهم‌ترین نهادهای فرهنگی و اجتماعی در جوامع اسلامی از سده پنجم تا سده سیزدهم هجری بود. مسلمانان در ساخت مدرسه از معماری مساجد بهره بردند و به این جهت مدارس جهان اسلام از لحاظ ظاهری و دروسی که در آن ارائه می‌شد پیوند نزدیکی با مسجد داشت. نخستین مدرسه را در بیت‌المقدس صلاح‌الدین ایوبی در ۵۸۸هـ پنج سال پس از بازپس‌گیری شهر از صلیبیان در ۵۸۳هـ با نام صلاحیه بنیان نهاد (عبدالمهدی، ۱۹۸۱: ۱۸۱-۱۸۲). پرداختن به تاریخ بیت‌المقدس در دوره اسلامی، به‌ویژه به‌واسطه آنچه در دوره معاصر بر این شهر گذشته، درخور توجه است.

بیت‌المقدس / بیت‌المقدس در ۴۹۲هـ در نخستین جنگ صلیبی به تصرف صلیبیان درآمد و تا ۵۸۳هـ که صلاح‌الدین ایوبی (حک. ۵۶۷-۵۸۹هـ) آن را به صلح بازپس گرفت، زیر سلطه مسیحیان بود. در این دوره فرایند «مسیحی‌سازی» بیت‌المقدس با قتل عام مسلمانان در جریان تسخیر شهر (رانسیمان، ۱۳۸۴: ۳۷۸) و ممنوعیت ورود آن‌ها به آنجا پی گرفته شد و عملاً شهر را به شهری کاملاً مسیحی بدل ساخت. در این دوره از بناهای اسلامی تنها قبه الصخره و مسجدالاقصی ویران نشد، اگرچه صلیبیان نشانه‌های مسجد را تغییر داده و گوشه‌ای از آن را به‌عنوان کلیسا و قسمت دیگر را برای سواره‌نظام و اسب‌سواران و انبار مهمات اختصاص دادند (اسعدی، ۱۳۶۷: ۱۴۴-۱۴۵). در دوره ایوبیان که بیت‌المقدس به قلمرو اسلام بازگشته بود، فرایند احیای هویت اسلامی شهر آغاز گردید و در دوره سلاطین و امیران مملوک کامل گردید. مدعای این مقاله این است که یکی از عوامل اصلی در بازیابی هویت اسلامی این شهر شکل‌گیری و گسترش نهادهای آموزشی و در رأس آن‌ها مدرسه بود. از رهگذر این پژوهش‌ها است که می‌توان از هویت اسلامی این شهر با تکیه بر اسناد و منابع تاریخی دفاع کرد و در برابر «جعل تاریخ» ایستاد. از این‌روی این پژوهش بر بررسی تاریخ نهاد آموزشی «مدرسه» در تمدن اسلامی و در یکی از مهم‌ترین دوره‌های تاریخی، دوره ممالیک، متمرکز شده است که در این عصر مدارس بسیاری در شهر بیت‌المقدس ساخته شد. در این مقاله ضمن واکاوی روند شکل‌گیری و گسترش نهاد مدرسه در بیت‌المقدس دوره مملوکی،

این پرسش پی گرفته خواهد شد که تأثیرات اجتماعی و فرهنگی مدرسه‌سازی در این شهر چه بود؟

پیشینه پژوهش

چهل سال پیش (۱۹۸۱م.) دو کتاب مفصل درباره مدارس قدس منتشر شده است: یکی *المدارس فی بیت المقدس فی العصرین الایوبی و المملوکی، دورها فی الحركة الفکرية* نوشته عبدالجلیل حسن عبدالمهدی (عمان: مکتبه الاقصی، ۱۹۸۱م.)؛ و دیگری *معاهد العلم فی بیت المقدس* نوشته جمیل کامل عسلی (عمان: جمعیه عمال المطابع التعاونیه، ۱۹۸۱م.). عارف نیز در فصلی از کتاب *المفصل فی تاریخ القدس* (بیروت: الموسسه العربیه، ۱۴۲۰ق) به تاریخ مدارس این شهر پرداخته است. در کتاب‌های فوق گزارش‌هایی درباره موقعیت، معماری، استادان و مشایخ، مواد درسی و شیوه‌های تدریس در این مدارس و دیگر نهادهای آموزشی در قدس دوره اسلامی به دست داده شده، اما این آثار کمتر به دنبال پیامدهای اجتماعی و فرهنگی آن بوده‌اند. جای شگفتی است که عبدالجلیل حسن عبدالمهدی که در عنوان کتابش از نقش مدارس در «حرکت فکری» سخن رانده در متن کتاب هیچ فصل یا بابی به این موضوع اختصاص نداده است. آنچه مقاله حاضر را از این آثار متمایز می‌کند این است که ضمن توصیف مختصر همه مدارس ساخته شده در این دوره، در پی بررسی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی شکل‌گیری و گسترش این مدارس در بیت‌المقدس است. شایسته ذکر است که در بخش هفتم مدخل «بیت‌المقدس» در *دایره المعارف بزرگ اسلامی* با عنوان «مدارس بیت‌المقدس» صادق سجادی بنابر شیوه دانشنامه‌نویسی بسیار کوتاه تاریخچه‌ای از تاریخ آموزش و مدرسه‌های این شهر به دست داده و در یک بند (شش سطر) به چند مدرسه-خانقاه از این دوره اشاره کرده است.

روش پژوهش

در پژوهش تاریخی حاضر داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای گردآوری شده و همچون همه پژوهش‌های استاندارد تاریخی ضمن توصیف، از مقایسه، تفسیر، تبیین و تحلیل بهره گرفته شده تا روند شکل‌گیری و گسترش نهادهای آموزشی در دوره ممالیک بحری و برجی و پیامدهای اجتماعی و فرهنگی آن بررسی شود.

۶۳۶ ♦ جنبش مدرسه‌سازی در بیت‌المقدس دوره مملوکی...

مدرسه‌های دوره مماليك بحری (۶۴۸-۷۸۴هـ)

بر پایه داده‌ها و آمارهای منابع تاریخی به‌ویژه کتاب الأنس الجلیل بتاريخ القدس و الخلیل نوشته مجیرالدین عبدالرحمان بن محمد علیمی حنبلی (د. ۹۲۸هـ) در دوره مماليك بحری (۸۷۴-۶۴۸هـ) ۲۱ مدرسه در بیت‌المقدس بنیان نهاده شد. این مدرسه‌ها را عمدتاً خود سلاطین و امیران مملوکی، به‌ویژه نایبان سلطنت مملوکی در شام پایه‌گذاری کردند. پایه‌گذار چند مدرسه زنان وابسته به خاندان‌های سلطنتی بودند و یکی را هم یک بازرگان بنیاد نهاد. اصلی‌ترین عامل در ساخت و دوام این مدارس موقوفاتی بود که از سوی بانیان در نظر گرفته شده بود و هزینه‌های جاری آن‌ها را تأمین می‌کرد.

دَوَادِرِيه (دارالصالحين)

این مدرسه در مجاورت دروازه شرف الانبياء یا باب العتم (الدوادرية) قرار داشته و در ۶۹۵هـ توسط امیر سنجر بن عبدالله الدوادر الصالحی بنیاد نهاده شد. این مدرسه که دارالصالحين هم نامیده می‌شد، وقف ۳۰ نفر از صوفیان عرب و عجم شده و ویژه شافعی‌مذهبان بود. موقوفات آن شامل روستای برنابلا از قدس شرف و روستای حجالا از اریحا بود. علاوه بر آن عواید یک رودخانه و شش مغازه و یک مغازه نسخه‌برداری از کتب در نابلس و چهار آسیاب در بیسان وقف این مدرسه شده بود (حنبلی، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۹؛ عمری، ۱۹۲۴م: ۱۵۸؛ عسلی، ۱۹۸۱م: ۳۲۸).

سَلَامِيه

این مدرسه از سمت شمال در کنار مدرسه دوادرية و در باب شرف الانبياء به سمت معظمیه قرار گرفته بود. خواجه مجدالدین اسماعیل سلامی در حدود ۷۰۱هـ این مدرسه را بنیاد نهاد (حنبلی، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۹؛ عارف، ۱۴۲۰ق: ۲۴۳؛ عسلی، ۱۹۸۱م: ۲۴۲).

وَجِيهِيه

این مدرسه را وجیه‌الدین محمد بن عثمان بن اسعد بن المنجا، پیش از ۷۰۱هـ در محله درج المولی بنیان نهاد (حنبلی، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۴۲؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۱۹؛ ابن‌عماد حنبلی، ۱۳۵۱ق، ج ۷: ۳۶).

جاولیه

این مدرسه توسط امیر علم‌الدین سنجر جاولی حاکم غزه و قدس و ناظر حرمین شریفین در ۷۱۵هـ در دوره سلطان ناصر محمد در شمال مسجد الأقصى در کنار مناره خوانمه ساخته شد (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۴۲؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۲۱؛ عسلی، ۱۹۸۱م: ۲۲۰).

کریمیه

این مدرسه که در سمت باب حطه در شمال حرم واقع شده، در عهد سلطان ناصر محمد، توسط کریم‌الدین عبدالکریم بن المعلم بن هبة‌الله بن السدید در ۷۱۸هـ بنا نهاده شد. (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۹؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۲۰؛ عسلی، ۱۹۸۱م: ۲۵۵).

تَنکِزِیَه

این مدرسه به امر امیر سیف‌الدین تنکز ناصری، نایب‌السلطنه دمشق، در ۷۲۹هـ در سمت جنوبی باب السلسله ساخته شد. طبق وقف‌نامه موجود، این مدرسه طهارت‌خانه‌ای مشتمل بر پنج اتاق داشته که یکی از آن‌ها حمام بوده است. تنکز علاوه بر حمام‌ها و دکان‌های بسیار، زمین‌ها و املاک و مزارع و باغ‌های قریه عین قنیه را که از توابع قدس است و از شرق تا رام الله امتداد دارد وقف این مدرسه کرد (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۵؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۱۷؛ عسلی، ۱۹۸۱م: ۱۱۹).

آمینیه

این مدرسه در سمت شمال غربی حرم و در کنار باب شرف الأنبیاء (باب العتم) قرار دارد. آن را امین‌الدین عبدالله در سال ۷۳۰هـ در عهد سلطان ناصر محمد بن قلاوون بنیان نهاد. شیخ این مدرسه از سوی نایب‌السلطنه شام تعیین می‌شد (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۹؛ قلقشندی، بی تا، ج ۱۲: ۲۹۳؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۱۹؛ عسلی، ۱۹۸۱م: ۲۳۵).

مَلِکِیَه (مالکیه)

این مدرسه در سمت شمالی حرم و در میان دو مدرسه فارسیه و اسعردیه قرار داشت. در عهد سلطان ناصر محمد در سال ۷۴۱هـ امیر سیف‌الدین الحاج آل ملک الجوکندار این مدرسه را پایه‌گذاری کرد. همسر سلطان ناصر در سال ۷۴۵هـ موقوفاتی برای این مدرسه در نظر گرفت (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۸؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۱۹؛ عسلی، ۱۹۸۱م: ۳۲۱؛ عارف، ۱۴۲۰ق: ۲۴۶).

فارسیه

این مدرسه در شمال حرم قرار گرفته و بین دو مدرسه ملکیه و مدرسه امینیه واقع شده بود. این مدرسه را امیر فارس البکی، نایب غزه در ۷۵۵هـ بنیاد نهاد. روستای طولکرم از موقوفات این مدرسه بود. نصف اراضی روستای الشویکه در منطقه نابلس نیز وقف این مدرسه بود - (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۸؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۱۹؛ عسلی ۱۹۸۱م: ۲۳۳).

خاتونیه

این مدرسه بین باب‌الحدید و باب‌القطانین در غرب حرم واقع شده و آن را آغل خاتون دختر شمس‌الدین محمد بن سیف‌الدین القازانیه البغدادیه در ۷۵۵هـ بنیاد نهاد. مزرعه‌ای با نام ظهرالجمیل وقف آن شده بود. بعدها ساختمان مدرسه توسط اصفهان‌شاه دختر امیر قازان شاه در سال ۷۸۲هـ تکمیل شد و موقوفاتی دیگر برای در نظر گرفته شد (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۶؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۱۸؛ عسلی ۱۹۸۱م: ۱۸۲؛ عارف، ۱۴۲۰ق: ۲۵۵؛ کحاله، ۱۴۰۴ق: ۵۲).

آرغونیه

این مدرسه در ناحیه غربی حرم و در مجاورت باب‌الحدید واقع شده است. بنای این مدرسه به امر امیر ارغون الکاملی والی شام در ۷۵۸هـ آغاز گردید. وی همان سال درگذشت و کار احداث بنای مدرسه پس از او به وسیله امیر رکن‌الدین بیبرس السیفی و در عهد سلطان ناصر حسن تا سال ۷۵۹هـ ادامه یافت. سعدالدین الدیری از جمله علمای بزرگ قدس بود که در این مدرسه به تدریس کتاب *الهدایه* می‌پرداخت (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۶؛ کردعلی، ۱۴۰۳-ق، ج ۶: ۲۱۸؛ عسلی ۱۹۸۱م: ۱۸۸؛ عبدالمهدی، ۱۹۸۱م: ۶۳).

طشتمریه

این مدرسه در جانب غربی حرم، در راه باب‌السلسله واقع شده و آن را امیر سیف‌الدین طشتمر بن عبدالله الدوادار از امرای ملک ناصر حسن بن محمد بن قلاوون بنیان نهاد. بنابر کتیبه داخل مدرسه در ۷۸۴هـ ساخته شده است. از مدرسان مدرسه طشتمریه می‌توان به عبد الرحمان بن محمد بن اسماعیل قلقشندی (د. ۸۲۶هـ) اشاره کرد (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۴۳؛ عسلی ۱۹۸۱م: ۲۱۷؛ عارف، ۱۴۲۰ق: ۲۴۸).

أَسْعَرْدِيَه

این مدرسه در سمت شمال حرم و نزدیک باب الدواداریه واقع شده و توسط تاجری به نام مجدالدین عبدالغنی بن سیف‌الدین ابوبکر بن یوسف الأَسْعَرْدِي در ۷۷۰هـ بنیاد گردید (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۸؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۱۹؛ عسلی ۱۹۸۱م: ۲۲۶).

حَسَنِيَه (باب الأَسْبَاط)

این مدرسه در نزدیکی مدرسه منجکیه و در سمت شمال حرم واقع شده و در ۷۶۰هـ توسط یکی از امیران مملوکی بنا نهاده شد (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۴۰؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۲۰؛ عسلی ۱۹۸۱م: ۲۷۱؛ عارف، ۱۴۲۰ق: ۲۴۹).

مَنْجَكِيَه

این مدرسه در سمت شمال غرب حرم در باب الناظر قرار دارد و امیر سیف‌الدین منجک به دستور سلطان ملک ناصر حسن آن را در ۷۴۱هـ بنا نهاد و پس از کشته شدن سلطان، مدرسه را در ۷۶۲هـ به نام خود نام‌گذاری کرد. امیر منجک حمام صدف، چندین مغازه، سرزمین زراعی در قدس و روستای بیت صفافا را وقف این مدرسه کرده بود (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۷).

مُحَدَّثِيَه

این مدرسه در شمال غربی حرم و در نزدیکی قبه باب الغوانمه واقع شده و آن را یک ایرانی با نام عزالدین ابومحمد العزیز عجمی اردبیلی در ۷۶۲هـ در عهد سلطان صلاح‌الدین محمد بنیاد نهاد (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۴۳؛ عسلی ۱۹۸۱م: ۲۱۶؛ عارف، ۱۴۲۰ق: ۲۴۹).

طَازِيَه

این مدرسه در سمت غرب حرم و در نزدیکی باب السلسله واقع بود. امیر سیف‌الدین طاز بن عبدالله الناصری که از خواص سلطان ملک ناصر بود و مناصب زیادی از جمله نیابت حلب را در دولت مملوکی بر عهده داشت این مدرسه را در ۷۶۳هـ برپا ساخت (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۴۵؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۲۲؛ عسلی ۱۹۸۱م: ۱۴۶؛ غوانمه، ۱۹۸۲م: ۱۷۴؛ عارف، ۱۴۲۰ق: ۲۴۹؛ امام، ۱۹۷۶م: ۱۴۱). گفته شده علمای قدس علاقه و اهتمام زیادی برای تدریس در این مدرسه داشته‌اند. دانشمندان برجسته شهر قدس در این مدرسه مشغول بوده‌اند که اسامی آن‌ها به این شرح است: قاضی شمس‌الدین ابوعبدالله محمد بن زین‌الدین (د).

۶۴۰ ♦ جنبش مدرسه‌سازی در بیت‌المقدس دوره مملوکی...

۷۸۲هـ)، محمد بن عیسی بسطامی (د. ۷۸۵هـ)، ابراهیم بن علاء‌الدین قلقشندی (د. ۸۷۹هـ)، شیخ شمس‌الدین ابوالخیر قلقشندی (د. ۸۹۷هـ).

بارودیّه

این مدرسه در باب الناظر و در نزدیکی مدرسه طشتمریه در ۷۶۷هـ بنا نهاده شد. بانی آن حاجیه خانم سفری خاتون دختر شرف‌الدین ابی‌بکر محمود معروف به بارودی بود (حنبلّی، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۴۳؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۲۲؛ عسلی ۱۹۸۱م: ۲۱۸؛ کحاله، ۱۴۰۴ق: ۱۹۷/۲).

حَنبَلِیّه

این مدرسه در باب الحدید واقع شده و امیر بیدمیر، نایب‌السلطنه دمشق در عهد سلطنت اشرف شعبان آن را در ۷۸۱هـ بنا نهاد. از جمله اشخاصی که به تدریس مدرسه حنبلیه پرداخته‌اند می‌توان به شیخ القدوه برهان‌الدین ابوصفا (د. ۸۸۷هـ) اشاره کرد که سلطان ظاهر جقمق او را به تدریس در این مدرسه منصوب کرد (حنبلّی، ۱۴۲۰ق: ۴۴/۲؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۲۲؛ عسلی ۱۹۸۱م: ۲۰۰؛ سخاوی، بی‌تا، ج ۱: ۷۵).

بَلَدِیّه (منکلی بغا)

این مدرسه در جانب شمال غربی حرم و در باب السکینه و در جوار مدرسه سلطانیه و باب السلسله قرار گرفته است. این مدرسه را امیر سیف‌الدین منکلی بغا (د. ۷۸۱هـ) مشهور به البلدی نایب حلب در عهد اشرف شعبان بنیاد کرد (حنبلّی، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۵؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۱۷-۱۱۹؛ عسلی ۱۹۸۱م: ۱۵۴).

لؤلؤیّه

این مدرسه در کنار حمام علا‌الدین البصیر و در سمت غربی حرم و در کنار مدرسه بدریه قرار گرفته است. این مدرسه را امیر لؤلؤ غازی (د. ۷۸۷هـ) یکی از امرای سلطان اشرف شعبان بنیان نهاد. روستای ساور، بین قدس و الخلیل، از موقوفات این مدرسه بود (حنبلّی، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۴۶؛ عسلی ۱۹۸۱م: ۲۰۳؛ عارف، ۱۴۲۰ق: ۲۵۰).

مدرسه‌های دوره ممالیک برجی (۷۸۴-۹۲۳ هـ)

در دوره ممالیک برجی (۷۸۴-۹۲۳ هـ) ۱۴ مدرسه در بیت المقدس بنیان نهاده شد. در این دوره هم سلاطین و امرای مملوکی پایه گذاران اصلی مدرسه‌ها بودند. علما و قاضیان و به‌ویژه یک مهندس شهاب‌الدین احمد بن ناصر محمد الطولونی الظاهری نیز در ساخت شماری از مدارس نقش داشتند. یک بانوی اهل روم (آسیای صغیر) نیز بانی یک از مدارس این دوره بود.

چهار کسبه

این مدرسه که از سمت شمال در کنار زاویه یونسیه قرار گرفته، در اصل بقایای کلیسایی رومی بود که به دو بخش تقسیم شد. نصف نخست آن تبدیل به مدرسه چهار کسبه و نصف دیگر آن به زاویه یونسیه اختصاص یافت. بانی این مدرسه که پیش از ۷۹۰ هـ ساخته شده امیر چهار کسبی الخلیلی، امیر آخور ملک ظاهر برقوق بود (حنبل، ۱۴۲۰ ق، ج ۲: ۳۶؛ کردعلی، ۱۴۰۳ ق، ج ۶: ۱۲۲؛ عسلی ۱۹۸۱ م: ۲۰۷؛ عارف، ۱۴۲۰ ق: ۲۵۱).

طولونیه

این مدرسه در داخل حرم مسجد الاقصی و در رواق شمالی آن واقع شده بود. مدرسه طولونیه را شهاب‌الدین احمد بن ناصر محمد طولونی ظاهری از معماران و مهندسان برجسته زمان خود قبل از سال ۸۰۰ هـ در دوره سلطنت سلطان ظاهر برقوق برپا نموده است. تاریخ وقف نامه مدرسه به ۸۲۷ هـ برمی‌گردد (حنبل، ۱۴۲۰ ق، ج ۲: ۴۰؛ کردعلی، ۱۴۰۳ ق، ج ۶: ۱۲۰؛ عارف، ۱۴۲۰ ق: ۲۵۱). از مدرسان برجسته مدرسه طولونیه می‌توان به اسامی زیر اشاره کرد: شیخ امام تقی الدین ابوالصدق ابوبکر حلبی طولونی بسطامی (د. ۸۴۳ هـ)، شهاب‌الدین ابوالبقاء احمد بن حسین بن علی زبیری شافعی (د. ۸۵۴ هـ)، ابوبکر بن احمد بن محمد بن عمر اسدی شهبی دمشقی (د. ۸۵۱ هـ).

فَنَرِيَه

بنای این مدرسه در روزگار سلطان ظاهر توسط شهاب‌الدین طولونی آغاز شد. پس از مرگ سلطان ظاهر، فرزندش سلطان ناصر فرج منافع چند روستا را به این مدرسه اختصاص داده و صرف مدرسه نمود. پسان‌تر فرزند الطولونی مدرسه را به محمدشاه بن الفتری القرومی

۶۴۲ ♦ جنبش مدرسه‌سازی در بیت‌المقدس دوره مملوکی...

فروخت. الفتری که خود از مدرسان این مدرسه بود، مدرسه را وقف نمود و از همین رو مدرسه به فتریه شهرت یافت (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۴۰).

صَبِيَّه

این مدرسه را که در سمت شمال مسجدالاقصی قرار داشت، امیر علاءالدین علی بن ناصرالدین محمد الکرکی نایب بیت‌المقدس بنیان نهاد و موقوفات بسیاری بدان اختصاص داد. از شیوخ برجسته مدرسه صبیّه می‌توان به شیخ شرف‌الدین موسی بن شیخ شهاب‌الدین احمد بن شیخ صالح القدوه القادری الحنفی (د. ۸۹۸هـ) اشاره کرد. وی مقیم مدرسه بود و در مناسبت‌های گوناگون به ویژه در شب‌های جمعه در مدرسه، مراسم برگزار می‌کرد (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۴۳؛ عسلی ۱۹۸۱م: ۲۲۵؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۲۰؛ عارف، ۱۴۲۰ق: ۳۹۴).

کاملیه

این مدرسه بیرون مسجدالاقصی و در کنار مدرسه کریمیه از سمت شمال قرار داشت و توسط حاج کامل از اهالی طرابلس در ۸۱۶هـ بنا نهاده شد (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۴۲؛ کردعلی، ۱۴۰۳-ق، ج ۶: ۱۲۱).

باسطیه

این مدرسه در شمال غربی حرم و در نزدیکی باب العتم قرار گرفته بود. بانی این مدرسه شیخ الاسلام شمس‌الدین محمد هروی شیخ صلاحیه و ناظر حرمین شریفین بود، اما او قبل از تکمیل شدن مدرسه از دنیا رفت. بنای آن در ۸۳۴هـ و تحت نظارت قاضی زین‌الدین عبدالباسط بن خلیل دمشقی در ۸۳۴هـ در عهد سلطان اشرف برسبای تکمیل شد (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۹؛ عارف، ۱۴۲۰ق: ۲۵۳). از اساتید مدرسه باسطیه می‌توان به شمس‌الدین محمد بن اخضر حلبی مشهور به ابن‌المصری (د. ۸۴۱هـ) و یحیی بن احمد تنوخی معروف به ابن‌عطار (د. ۸۵۳هـ) و ابوبکر بن محمد قلقشندی مقدسی شافعی (د. ۸۶۷هـ) اشاره کرد.

غادریه

این مدرسه در داخل حرم مسجدالاقصی بین باب حطه و باب الاسباط قرار داشته و در عهد سلطان اشرف برسبای به امر امیر ناصرالدین محمد بن دلغار و همسرش مصر خاتون در ۸۳۶هـ بنیان نهاده شد. از اساتید برجسته‌ی مدرسه غادریه می‌توان به شیخ شرف‌الدین ابوالاسباط

بتول شیخ و همکاران ♦ ۶۴۳

یعقوب بن یوسف الرومی الحنفی (د. ۸۶۹هـ) که از علمای بزرگ مذهب حنفیه بود اشاره کرد. وی به فتوا و تدریس در این مدرسه اشتغال داشته و شاگردان مشهوری در آنجا پروراند است (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۴۰؛ عسلی ۱۹۸۱م: ۲۶۱؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۲۰).

حَسَنِيَّة

این مدرسه را نایب السلطنه قدس حسام‌الدین حسن الکشکیلی در ۸۳۷هـ در دوره سلطان اشرف برسبای در جوار مدرسه منجکیه بنیاد نهاد و موقوفاتی بدان آن اختصاص داد. واقف، کتاب‌هایی از جمله تفسیر قرآن عظیم از ابن عطیه و تبصره المنکرو تذکره المتبصر از ابن سودان الکواشی را وقف این مدرسه کرده بود (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۴۳؛ عسلی ۱۹۸۱م: ۲۱۳؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۲۱؛ برکات، ۱۴۳۳ق: ۴۵).

عُثْمَانِيَّة

این مدرسه در کنار باب وضوخانه واقع شده و یکی از زنان بزرگ رومی به نام اصفهان شاه خاتون آن را پایه‌ریزی کرده بوده و برخی املاک در روم (آسیای صغیر) و مناطق دیگر را وقف آن کرده بود. وقف‌نامه آن تاریخ ۸۴۰هـ را بر خود دارد. این مدرسه یکی از مهم‌ترین مدارس حنفیان در بیت‌المقدس بود (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۶؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۱۸؛ کحاله، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۷۱).

جَوْهَرِيَّة

این مدرسه که در باب الحدید و رو به روی مدرسه ارغونیه واقع شده توسط صفوی جوهر، زمام‌آدر در سال ۸۴۴هـ بنیاد گردید و چندین روستا وقف آن شد (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲-ق، ج ۱۵: ۴۸۵؛ عسلی ۱۹۸۱م: ۱۹۵؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۲۰؛ عارف، ۱۴۲۰ق: ۲۵۴). از جمله اساتید برجسته این مدرسه می‌توان از کمال‌الدین محمد بن ابی شرف القدسی، شیخ محمود الدیری، شمس‌الدین ابو عبدالله محمد القباقی (د. ۸۴۹هـ)، شمس‌الدین محمد محسن الیمنی الهاشمی (د. ۸۵۲هـ)، ابو عبدالله محمد مشهور به ابن ناصری الشافعی (د. ۸۷۰هـ)، و محمد بن محمد بن غصیه المقرئ الحنفی (د. ۸۸۰هـ) اشاره کرد.

أَشْرَفِيَّة (سُلْطَانِيَّة)

این مدرسه در داخل حرم مسجد الأقصی و در نزدیک باب السلسله واقع شده و در ۸۷۵هـ به امر سلطان اشرف قایتبای (حک ۸۷۳-۹۰۲هـ) بنا نهاده شد. سلطان خود شخصاً نظارت بر

۶۴۴ ♦ جنبش مدرسه‌سازی در بیت‌المقدس دوره مملوکی...

احداث این مدرسه را عهده‌دار بود و تعدادی صنعتگران و مهندسان و معماران توانمند را از قاهره را برای احداث این مدرسه اعزام نمود. متولی نظارت بر احداث ساختمان قاضی فخرالدین بن نسیمه الخزرجی بود. این مدرسه یکی از بزرگ‌ترین و زیباترین مدارس بیت‌المقدس بود. اوقاف بسیاری شامل ۲۸ روستای غزه و دو روستای منطقه رمله و یک روستا در منطقه قدس و سه روستا در الخلیل و تعداد زیادی مزارع و بستان و کوره و حمام و مغازه وقف این مدرسه شده بود (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۶؛ عسلی ۱۹۸۱م: ۱۵۸-۱۶۱).

مُزَهْرِيَّة

این مدرسه در سمت غربی حرم و در کنار باب الحديد و چسبیده به مدرسه ارغونیه قرار داشت. واقف مدرسه المقر المزنی أبوبکر بن مزهر، صاحب دیوان انشاء در دیار مصر بوده و ساخت آن در سال ۸۸۵هـ در عهد سلطان اشرف قایتبای به پایان رسیده است (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۷؛ عسلی ۱۹۸۱م: ۱۹۳؛ کردعلی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۱۱۶؛ عارف، ۱۴۲۰ق: ۳۹۹).

زَمِينِيَّة

این مدرسه را تاجری با نام الخودجکی شمسی محمد بن عمر الزمن خان در ۸۸۱هـ بنیاد نهاد. مدرسه مذکور در سمت غربی حرم و رو به روی مدرسه عثمانیه واقع بوده و در داخل حرم قرار داشته است (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۶؛ سخاوی، بی تا، ج ۸: ۲۶۱؛ عارف، ۱۴۲۰ق: ۳۹۹).

قَرَقَشَنَدِيَّة

مجیرالدین حنبلی از آن با نام «تربت قرقشندی» یاد کرده، چرا که مقبره شیخ قرقشندی در آنجا قرار داشته است (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۱۴۲-۳۹۹؛ عارف، ۱۴۲۰ق: ۳۸۰-۳۸۲؛ عسلی، ۱۹۸۱م: ۲۶۰).

تأثیرات اجتماعی و فرهنگی

پس از فتح صلیبی قدس، حضور مسیحیان در آنجا ریشه گرفت و مساجد به کلیسا تبدیل شد و یا به‌عنوان اماکن غیردینی مورد استفاده قرار گرفت. بیت‌المقدس به‌صورت شهری مسیحی درآمد که آیین‌های اسلام و یهودیت در آن مجاز نبود (اسعدی، ۱۳۶۷ش: ۵۴). در دوره ممالیک همه پیروان ادیان آسمانی در قدس زندگی می‌کردند اما مسلمانان جمعیت غالب شهر را تشکیل می‌دادند؛ لذا در صدد اسلامی سازی شهر بیش از پیش برآمدند. سیاست

توسعه مدارس از سوی مسلمانان آن‌هم در پیرامون حرم که مکان مقدس همه ادیان بوده است توانست خیلی آرام و بدون برخورد حذفی، سیما و فضای اسلامی را به شهر بازگرداند. یهودیان دیگر ساکنان شهر بودند که از زمان‌های دور در این منطقه می‌زیستند و آنجا را قبله‌گاه خود می‌دانستند و در کتب تاریخی این دوره نیز به امور آنان و اسناد آن نیز اشاره شده است؛ به طور مثال می‌توان در این دوره به دستور خرابی کنیسه‌ای در دوره حکومت سلطان قایتبای و تبدیل آن به مسجد را ذکر کرد که با کشاکش زیادی همراه بوده و در نهایت کنیسه باقی ماند (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۰۰).

مطالعات صورت گرفته درباره تاریخ مدرسه در تمدن اسلامی در این نکته اجماع دارند که مدرسه‌های بنا شده در دوره سلجوقی و زنگی و ایوبی باعث تثبیت و تحکیم جایگاه علمی مسلمانان در آن عصر شد. در این مدارس نیروهای دیوانی وفادار به دستگاه حکومتی تربیت می‌شدند و در «تجهیز دولت به کارمندان دستگاه اداری و تعلیمی و امداد رسانی در این زمینه» نقش به‌سزایی داشتند. (سعدالدین، ۱۳۹۲ش: ۵۷). به طور مثال می‌توان به مدرسان مدرسه صلاحیه اشاره کرد که نقش قابل توجهی در مسائل شهر داشتند و از موقعیت سیاسی و اجتماعی بالایی در شهر برخوردار بودند (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۲۹۸). دانش‌آموختگان این مدارس نه تنها منصب‌های مذهبی (مفتی، امام و...) را به دست می‌گرفتند، بلکه جذب دستگاه دیوانسالاری حکومت‌ها می‌شدند و به مناصبی چون قضاوت و وزارت می‌رسیدند. در واقع این مدرسه‌ها نیروهای ماهری را تربیت می‌کردند که یا بر جامعه تأثیرگذار بودند یا جامعه را اداره می‌کردند. به عنوان نمونه می‌توان به ابوبکر الرصاص اشاره کرد که علاوه بر تدریس در مدرسه نحویه به منصب قضاوت در غزه نیز می‌پرداخت. و یا امیر علم الدین سنجر الجاولی در کنار تدریس در مدرسه جاولیه از سوی سلطان مملوکی نیابت شهر قدس و الخلیل و نظارت بر حرمین را نیز عهده‌دار بوده است (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۲۷۰-۲۷۷-۳۳۶؛ غوانمه، ۱۹۸۲م: ۳۶). حاکمان مردانی را برای تصدی مقام‌های رسمی حکومتی انتخاب می‌کردند که در مدرسه‌ها آموزش دیده بودند زیرا می‌توانستند مطمئن باشند که این افراد هم تخصص علمی لازم را دارا هستند و هم به مذهب وفادارند و در این راه از خود گذشتگی می‌کنند. همچنین حاکمان با مدرسه‌سازی و انتصاب استادان و انتخاب شاگردان، در پی آن بودند که عملاً حمایت بخش عظیمی از طبقه مذهبی جامعه را به دست آورند (لیزر، ۱۹۸۶م: ۱۹). در تأیید این کلام می‌توان به تعیین شیخ مدرسه‌ی مهم و اثرگذار صلاحیه از سوی سلطان مملوکی اشاره کرد. از منظر سیاسی نیز می‌توان به حمایت‌های حاکمان ممالیک که

۶۴۶ ♦ جنبش مدرسه‌سازی در بیت‌المقدس دوره مملوکی...

وقف‌های بسیاری در جهت تشویق علم‌آموزی و بالا بردن سطح علمی مدارس داشته‌اند اشاره کرد. زیرا مدارس خود پول‌ساز نبودند و درآمدهای حاصله از وقف، موجب دوام آن بود. سلاطین مملوک برای توجه عموم به جایگاه مدرسه، درآمد و شد خود به قدس، عموماً در مدرسه صلاحیه یا مدارس دیگر ساکن می‌شدند تا به ارزش و ارج و قرب مدارس در انظار عمومی تأکید داشته باشند. (اسطل، ۱۴۳۶ ق: ۴۳).

همچنین ساختمان مدارس در موارد بسیاری کاربری‌هایی غیر از آموزش داشت که از آن میان می‌توان به مدرسه جاولیه پرداخت که از سوی امیر شاهین الشجاعی به مرکز نیابت در قدس معین گردید و در دوره مجیر الدین حنبلی نیز به مرکزی برای نمایندگان قدس بدل گشت. (حنبلی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲: ۳۵؛ عسلی، ۱۹۸۱ م: ۲۲۳). یک تالار مدرسه تنکزیه نیز مدتی به‌عنوان محکمه شرعی استفاده می‌شده است و در دوره سلطان فرج بن برقوق بخشی از مدرسه به دیوان قضا تبدیل شد و در عین حال فعالیت درسی و آموزشی آن ادامه داشت (عارف، ۱۴۲۰ ق: ۱۰۵). در موارد بسیار دیگر نیز هنگام بازدید سلاطین مملوک از قدس در مدارس مشهور بیت‌المقدس اقامت می‌گزیدند. به تعبیر دیگر مدرسه و تعلیم و تربیت در خدمت سیاست بود و علما در این زمینه حکومت‌ها را پشتیبانی می‌کردند (سعدالدین، ۱۳۹۲ ش: ۵۶).

از دیگر تأثیرات مدرسه‌سازی گسترده در قدس تغییر فضای شهر متناسب با شهرسازی اسلامی بوده است. با نگاه کردن به محل قرارگیری مدارس متوجه می‌شویم که تمام مدارس در چهار جهت، پیرامون مسجد الأقصی مقدس‌ترین مکان شهر ساخته شده و هر مدرسه دری به حرم داشته است. این جایابی مدارس کاملاً گواهی بر قداست و اهمیت این مدارس است؛ زیرا که در باور معماران اسلامی مسجد مقدس‌ترین مکان شهر به شمار می‌آمده و دیگر بناها به ترتیب قداست خود پیرامون مسجد گسترش می‌یافتند. همین امر جایگاه بالای مدارس را نزد ساکنان شهر آشکار می‌نمود (مشکینی، ۱۳۹۳ ش: ۳۷-۶۸).

بیت‌المقدس در تمام ادوار تاریخی از ۳ قومیت اسلامی، مسیحی و یهودی تشکیل شده بود. اما در این دوره به واسطه تغییراتی که مدارس دینی در فضای معنوی شهر به وجود آورده بودند، و البته سیاست‌ها و حمایت‌های حاکمان ممالیک که در جهت توسعه دین اسلامی برنامه‌ریزی شده بود سبب شد تا به مرور زمان محله‌های مسیحی نشین پیرامون شهر کوچک گشته و یا در برخی موارد ناپدید گردند که از این دست می‌توان به «دیرالزور» اشاره کرد که نقش خاندان ابوالوفا را در اسلامی‌سازی منطقه با برپایی زاویه‌ای در محله‌ای مسیحی‌نشین

نشان می‌دهد و حضور شیخ و مریدان او در آنجا به مرور زمان سبب خالی شدن منطقه از اهل ذمه گردید (ن. لوز، ۲۰۰۲م: ۱۳۳-۱۵۴).

تسلط بر نخبگان مذهبی

حاکمان ممالیک با مدرسه‌سازی گسترده در بیت‌المقدس به دنبال آن بودند تا بر نخبگان مذهبی تسلط یابند. از این رو با تبدیل شهر به مرکزیت علمی آن عصر و ایجاد شرایط مساعد برای دوستان علم توانستند تا حد چشمگیری بر این امر دست یابند. بیت‌المقدس در دوره ممالیک شاهد مهاجرت‌های گسترده از دیگر سرزمین‌های اسلامی به این شهر بود (سعدالدین، ۱۳۹۲ش: ۵۷). مدرسه‌سازی، شمار زیادی عالمان و طالبان علم را از سرتاسر جهان اسلام، از غرب تا شرق، به این شهر کشانید. مدرسه برای هر مسلمان فرصتی فراهم می‌کرد که تحصیلات عالی کسب کند، اهمیتی هم نداشت که او چقدر فقیر باشد و چه پیش‌زمینه قومی یا زبانی داشته باشد. در نتیجه، مدرسه‌ها برای «ارتقای طبقاتی» مردم همه طبقات اجتماعی جامعه مسلمانان مسیر مهمی فراهم کردند (لیزر، ۱۹۸۶م: ۱۶-۲۳).

فهرست عالمان مهاجر به بیت‌المقدس در این دوره سیاهه بلند بالایی خواهد شد که در منابع و به ویژه تراجم‌نگاری‌های آن روزگار قابل دستیابی است. ابن بطوطه جهان‌گرد مغربی که در همین روزگار ممالیک از بیت‌المقدس زیارت کرده، به نام شماری از «فضلائی بیت‌المقدس» که به دیدار ایشان رفته و با آن‌ها گفتگو کرده، اشاره می‌کند. دقت در نسبت هر یک از این عالمان نشان می‌دهد که کم و بیش همه ایشان از شهرهای دیگر به بیت‌المقدس کوچیده بودند: «و از جمله فضلائی این شهر قاضی دانشمند شمس‌الدین محمد بن سالم غزی بود که از بزرگان غزه بشمار می‌رفت، و دیگر خطیب فاضل صالح عمادالدین نابلسی، و محدث مفتی شهاب‌الدین طبری، و ابو عبدالله محمد بن مثبت غرناطه‌ای ساکن بیت‌المقدس که مدرس مالکیان و شیخ خانقاه بود، و دیگر شیخ پارسا ابوعلی حسن معروف به محبوب که از بزرگان اولیا بود، و شیخ صالح عابد کامل‌الدین مراغی، و شیخ صالح عابد ابو عبدالرحیم عبدالرحمن بن مصطفی از مردم ارزروم که از شاگردان تاج‌الدین رفاعی بود و من به صحبت او رسیدم و خرقه تصوف از دست او پوشیدم» (ابن بطوطه، ۱۳۷۶ش: ۹۷).

بنابر آنچه گفته آمد این امر استنباط می‌گردد که تا چه میزان بیت‌المقدس در عصر ممالیک و پس از سقوط خلافت عباسی و از بین رفتن مرکزیت علمی بغداد به قبله علمی بزرگان و عالمان برجسته آن دوره بدل شده بود و حاکمان ممالیک می‌کوشیدند تا از طریق

توجه و تعامل با این مدارس و علمای آن، مشروعیت دینی خود را در جهان اسلام و مشروعیت سیاسی و اجتماعی خویش را در منطقه مصر و شام تثبیت نمایند. نکته قابل توجه دیگر در خصوص تعداد زیاد دانشجویان آن مدارس و نیازهای آموزشی آنان است. غلبه قشر دانشجو، سیمای کسب‌وکار شهر را هم تغییر داده و موجب شکل‌گیری و رونق مشاغل مرتبط با قشر محصل جامعه شده بود. نسخه‌برداری، یکی از مشاغل است که طلاب و حتی برخی علما برای گذران زندگی به آن اشتغال داشتند. تجارت در حوزه کاغذ و دوات، خرید و فروش و وارد کردن آن و جلدسازی، از دیگر موارد قابل ذکر است (برکات، ۱۴۳۳ ق: ۲۱۷).

بازیابی هویت اسلامی

از آنجایی که دین هویت‌بخش است و هویت دینی یکی از مهم‌ترین ابعاد هویت به شمار می‌آید و نقش به‌سزایی در هویت‌یابی افراد ایفا می‌کند در طول دو و نیم‌قرن چیرگی ممالیک بر بیت‌المقدس نقطه عطفی در بازسازی و بازیابی هویت اسلامی این شهر به وجود آمد. یکی از نهادهایی که در احیای هویت اسلامی شهر نقش بسیاری ایفاء کرد نهاد مدرسه بود. روح اسلام در جای‌جای مدارسها رخنه و نفوذ داشت و افزون بر کارکرد آموزشی، مدارسها همچون مساجد عبادتگاه نیز بودند. مدارسها همچنین «مرکز صدور فتوا، آگاه کردن مردم، وعظ و ارشاد آنان» بودند (سعدالدین، ۱۳۹۲ ش: ۵۹). گری لیزر در تحلیل کلان خود از کارکردهای نهاد مدرسه در تمدن اسلامی، به‌دستی از اهمیت مدرسه در شکل‌گیری جوامع اسلامی و جهان اسلامی پرده برداشته است: «اهمیت بودن در محضر بهترین استادان، که معمولاً مشهورترین استادان هم بودند، شاگردان را ترغیب می‌کرد که از این مدرسه به آن مدرسه بروند و گاهی از اسپانیا تا چین، در گستره جهان اسلام سفر کنند. این موضوع باز هم مسلمانان را به هم نزدیک‌تر می‌کرد، آنها را از مشکلات مذهبی و سیاسی آگاه کرده و به اجماع که از اصول پایه اسلام است، کمک می‌کرد. خلاصه اینکه نقش مدرسه را در ایجاد مفهوم دقیق «جهان اسلام» نباید دست‌کم گرفت» (۱۹۸۶ م: ۲۳).

در خور توجه است که بازیابی هویت اسلامی بیت‌المقدس در دوره ممالیک با حذف و طرد دیگران یعنی مسیحیان و یهودیان صورت پذیرفت، بلکه با کنش‌ها و کوشش‌های حاکمان و عالمان مسلمان بود که شهر بار دیگر چهره اسلامی به خود گرفت. بنیاد نهادهای اسلامی به‌ویژه نهاد مدرسه که مهاجرت‌های گسترده مسلمانان به‌ویژه مهاجرت عالمان مسلمان و طالبان علوم اسلامی را در پی داشت، عامل اصلی در بازیابی و بازسازی هویت

اسلامی شهر بود و به تدریج سبک زندگی روزمره مردم شهر به شکل زندگی روزمره جامعه مسلمان درآمد.

شایان ذکر است برخی علما و دانشجویان که در بازار دکان داشتند، بخشی از فضای دکان خویش را برای مباحثه علمی در اوقات فراغت از مدرسه اختصاص داده بودند؛ که به «مصطبه» مشهور بوده است. این امر، بر غالب بودن فضای علمی در جامعه آن روز حکایت دارد، که در بازار نیز برای مباحثه علمی مکان و فضای لازم وجود داشته است (حنبل، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۲۷۳).

از دیگر موارد قابل توجه در دوره گسترش مدارس، شکل گیری «خاندان‌های علمی» بوده است. بسیاری از مدارس، خانقاه‌ها و دیگر مراکز علمی، نسل به نسل در دست خاندان‌هایی گردیده و تا دوره معاصر نیز باقی مانده‌اند و این امر موجب شکل‌گیری کتابخانه‌های پربار خانوادگی شده است. از آن موارد می‌توان به خاندان الدیریه، الحسینیه و نمونه‌های بسیار دیگر اشاره کرد (برکات، ۱۴۳۳ق: ۶۲).

درباره نقش زنان در آن دوره، می‌توان به ساخت ۳ مدرسه خاتونیه، عثمانیه و بارودیه توسط زنان اشاره کرد. ضمن آنکه مطالعات نشان می‌دهد مدرسه‌ها و مؤسسات وقفی و خیریه‌های دیگری نیز توسط فرزندان و همسران امیران و حاکمان و سلاطین و زنان دیگر شهر در این دوره ساخته شده است و در اسناد و وثیقه‌های برجمانده از آن دوره می‌توان نقش زنان را در این دوره تبیین کرد. در تاریخ بیت المقدس دوره ممالیک در میان مهاجران، از بانوان عالمه‌ای از خاندان قلقشندی، نام برده شده است که به مرتبه علمی بالایی دست یافته و حدیث‌دان بوده‌اند.

نتیجه

نود سال سلطه صلیبیان بر بیت المقدس (۴۹۲-۵۸۳هـ) آنجا را به شهری کاملاً مسیحی بدل ساخته بود. پس از بازپس‌گیری شهر از سوی صلاح‌الدین ایوبی فرایند بازسازی و احیای هویت اسلامی شهر آغاز گردید. بنیاد نهادهای اسلامی چون مدرسه یکی از راهکارهای فرمانروایان مسلمان برای اسلامی‌سازی شهر بود. در دوره ممالیک که فرایند اسلامی‌شدن شهر شتاب گرفته بود، مدرسه‌های بسیاری در این شهر ساخته شد. در این دوره ۳۵ مدرسه در قدس بنا نهاده شد؛ ۲۱ مدرسه در دوره ممالیک بحری و ۱۴ مدرسه در دوره ممالیک برجی؛ تکاپوی بیشتر این مدارس بر پیشرفت تعالیم دینی بود و از این رو عموماً هر مدرسه با مذهب فقهی خاصی پیوند داشت اگرچه در برخی مدارس علوم طبیعی نیز تدریس می‌شد.

۶۵۰ ♦ جنبش مدرسه‌سازی در بیت‌المقدس دوره مملوکی...

از این میان این تعداد مدارس به‌طور قطع؛ ۷ مدرسه به فقه شافعی، ۵ مدرسه به فقه حنفی، ۴ مدرسه به فقه مالکی و ۲ مدرسه به فقه حنبلی اختصاص داشته است. لازم به ذکر است که نیمی از مدارس نیز در منابع تاریخی اطلاع دقیقی از مذهب آن به دست نیامده است. مدرسه‌سازی گسترده، بیت‌المقدس را به یکی از مقصدهای اصلی مسلمانان به‌ویژه علماء و طالبان بدل ساخت. فروپاشی ساختارهای اجتماعی و مذهبی مسیحیان در این دوره فرایند اسلامی‌شدن بیت‌المقدس را شتاب بخشید. پیامد نهایی اسلامی‌شدن بیت‌المقدس، اشباع کامل حیات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شهر با نشانه‌ها، ارزش‌ها، سنت‌ها و آیین‌های اسلامی بود.

منابع

- ابن بطوطه، ابو عبدالله محمد بن عبدالله (١٣٧٦ش) **سفرنامه**، ترجمه محمد علي موحد، تهران: آگه.
- ابن تغري بردي، ابوالمحسن جمال الدين يوسف (١٣٩٢ق) **النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهرة**، قاهره، وزارة الثقافة و الارشاد القومي، المؤسسة المصرية العامة.
- ابن جزري، شمس الدين ابو الخير (بي تا) **غايه النهايه في طبقات القراء**، مكتبه ابن تيميه.
- ابن حجر عسقلاني، شهاب الدين ابى الفضل احمد بن علي (١٣٩٢ق) **الدرر الكامنه في اعيان المائة الثامنه**، حيدرآباد، مجلس دائره المعارف عثمانيه.
- ابن عماد حنبلي، ابو الفلاح عبدالحى بن احمد (١٣٥١ق) **شذرات للذهب في اخبار من ذهب**، قاهره.
- ابن فضل الله عمري، شهاب الدين ابو العباس احمد (١٩٢٤ م) **مسالك الابصار في ممالك الامصار**، قاهره: دارالكتب.
- احمد، منير الدين، (١٣٨٤ ش)، **نهاد آموزش اسلامي**، ترجمه محمد حسين ساكت، تهران، انتشارات نگاه معاصر.
- اسطل، محمد زارع (١٤٣٦ق) **الحياه الفكرية و الثقافيه في مدينه القدس في العهد المملوكي**، بايان نامه كارشناسي ارشد، جامعه غزه.
- اسعدى، مرتضى (١٣٦٧ش) **بيت المقدس**، تهران، بنياد دايره المعارف اسلامي.
- امام، رشاد (١٩٧٦م) **مدينه القدس في العصر الوسيط**، تونس، الدار التونسيه للنشر.
- بركات، بشير عبد الغنى (١٤٣٣ق) **تاريخ المكتبات العربية في بيت المقدس**، رياض، مركز ملك فيصل للبحوث و الدراسات الاسلاميه.
- حنبلي، مجير الدين (١٤٢٠ق) **الانس الجليل بتاريخ القدس و الخليل**، به كوشش محمود عوده الكعابنه، الخليل و عمان، مكتبه دنديس.
- ذهبي، شمس الدين ابو عبدالله محمد بن احمد (١٤٢٤ق) **تاريخ الاسلام و وفيات المشاهير و الاعلام**، دار الغرب الاسلامي.
- رانسيما، استيون (١٣٨٤ش) **تاريخ جنگهاى صليبي**، ترجمه منوچهر كاشف، تهران: علمي و فرهنگي.
- زركلي، خير الدين بن محمود الدمشقي (١٤٢٣ق) **الاعلام**، دارالعلم للملايين، چاپ پانزدهم.

۶۵۲ ♦ جنبش مدرسه‌سازی در بیت‌المقدس دوره مملوکی...

- سخاوی، شمس‌الدین محمد بن عبدالرحمن (بی‌تا) **الضوء اللمع لاهل القرن التاسع**، بیروت: دار مکتبه الحیاء.
- سعدالدین، محمد منیر (۱۳۹۲ش) **پژوهشی در تاریخ و روش‌های آموزش و پرورش در جهان اسلام**، ترجمه: مرتضی اکبرزاده، تهران: علمی و فرهنگی.
- شلبی، احمد (۱۳۸۱ش) **تاریخ آموزش در اسلام**، از آغاز تا فروپاشی ایوبیان در مصر، ترجمه محمدحسین ساکت، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- صفدی، صلاح‌الدین خلیل بن آیبک (۱۴۱۸ق) **اعیان العصر و اعوان النصر**، تحقیق علی ابو زید و دیگران، دار الفکر المعاصر، لبنان.
- عارف، عارف (۱۴۲۰ق) **المفصل فی تاریخ القدس**، بیروت، الموسسه العربیه.
- عبدالمهدی، عبدالجلیل حسن (۱۹۸۱م) **المدارس فی بیت‌المقدس فی العصرین ایوبی و المملوکی**، دورها فی الحركة الفکریه، عمان: مکتبه الاقصی.
- عسلی، کامل جمیل (۱۹۸۱م) **معاهد العلم فی بیت‌المقدس**، عمان: جمعیه عمال المطابع، التعاونیه.
- غنیمه، عبدالرحیم (۱۳۷۷ش) **تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی**، ترجمه: نورالله کسایی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- غوانمه، یوسف درویش (۱۹۸۲م) **تاریخ نیل به بیت‌المقدس فی العصر المملوکی**، الزرقاء، دار الحیاء.
- قلقشندی (بی‌تا) **صبح الاعشی فی صناعه الانشاء**، بیروت، دارالکتب العلمیه: منشورات محمد علی بیضون.
- کحاله، عمر رضا (۱۴۰۴ق) **اعلام النساء فی عالمی العرب و الاسلام**، بیروت: موسسه الرساله.
- کحاله، عمر رضا (بی‌تا) **معجم المؤلفین**، مکتبه المثنی، دار احیاء التراث الاسلامی، بیروت.
- کردعلی، محمد (۱۴۰۳ق) **خطط الشام**، دمشق، مکتبه النوری.
- مشکینی، ابوالفضل، رضایی مقدم، علی (۱۳۹۳ش)، بررسی مؤلفه‌ها و شاخص‌های شهر اسلامی با تأکید بر نقش و اهمیت فرهنگ‌سازی در تحقق الگوی شهرسازی اسلامی - ایرانی، **شهر پایدار**، دوره اول، شماره ۱، ۳۷-۶۸.
- ناصر خسرو، ابومعین حمیدالدین ابومعین (۱۳۳۵ش) **سفرنامه**، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: زوار.

- Abdul-Mahdi, Abdul-Jalil Hassan (1981) **Schools in Jerusalem in the Ayyubid and Mamluk eras, their role in the intellectual movement**, Amman: Al-Aqsa Library.
- Ahmad, Moniruddin, (2005), **Islamic Education Institute**, Persian translation by Mohammad Hossein Saket, Tehran, Negah Moaser Publication.
- Aref, Aref (1999), **Al-Mufasssal in the history of Jerusalem**, Beirut, the Arab Institute.
- Asaadi, Morteza (1988) **Beit al-Maqdis**, Tehran, Islamic Encyclopedia Foundation.
- Asali, Kamel Jamil (1981) *Institutes of Science in Jerusalem*, Amman: Labours Cooperation Printing Press Society.
- ttt ,, uu hmmmdd Zrr'' (2014) **The Intellectual and Cultural Life in the City of Jerusalem in the Mamluk Era**, Master's Thesis, Gaza University.
- Barakat, Bashir Abdul Ghani (2011) **History of the Arab Libraries in Beit Al-Maqdis**, Riyadh, King Faisal Center for Research and Islamic Studies.
- Dahabi, Shams al-Din Abu Abdillah Muhammad ibn Ahmad (2003) **The History of Islam**, Dar al-Gharb al-Islami.
- Ghonimeh, Abdul Rahim (1998) **History of the Great Islamic Universities**, Persian translation by Nurullah Kasaei, Tehran: Tehran University Press.
- Gwanmeh, Youssef Darwish (1982) **The History of the Government of Bayt Al-Maqdis in the Mamluk Era**, Zarqa; Dar Al-Hayya.
- Hanbali, Mujir al-Din (1999), **Al-Uns al-Jalil fi Tarikh al-Quds wa al-Khalil**, ed. by Mahmoud Odeh Al-Kaabneh, Hebron and Amman, Dundis Library.
- Ibn Battuta (1997), **Travels**, Persian translation by Mohammad Ali Movahed, Tehran: Agah.
- Ibn al-Imad al-Hanbali (1932), **hhaaaāāt al-aaaa f akbbār m aaaab**, Cairo.
- Ibn Fadlallah al-Umari (1924), **Masākkla abšā f mamāiik a amšrr**, Cairo: Dar al-Kotob.
- Ibn Hajar al-Asqalani (1972), **Durar Al Kamina Fi A'yani Al Miati Thamina**, yy drrbbddDDDiruuul- ma'arifil-'Osmānia.
- Ibn Taghribirdi (1972), **Al-jjj mmal-Zāaaaa f Mūūik Mišr wa-al-Qāaaaah**, Cairo: al-Maktab al-'rr bbllllll-ll 'rr ff.
- Imam, Rashad (1976), **The City of Jerusalem in the Middle Ages**, Tunis, Tunisian Publishing House.
- Kahhala, Omar Reza (1983) **āāāām al-sss ā'**, Beirut: Al-Resalah Institute.
- Kahhala, Omar Reza (n. d.), **Mu'jam al-Mu'allifin**, Al-Muthanna Library, The Islamic Heritage Revival House, Beirut.
- Kesai, Nourallah, (1974), **Nizamiyeh schools and their scientific and social effects**, Tehran, Amirkabir Publications.
- Kurdali, Muhammad (1982), **Khotat al sham (Description of Syria)**, Damascus, Al-Nouri Library.
- Leiser, rrr y, (1986), "Notes on the Madrasa in Medieval Islamic Society,, Muslim World, 76,1, 16-23.

- Lu,, mmmrod, (2002) “**Aspects of Islamization of era and society in Mamluk Jerusalem and its hinterland**,, aa muuk uuudRRRRR,, pp. 133 -154.
- Meshkini, Abolfazl, Rezaei Moghadam, Ali, (2013), “**Examining the components and indicators of the Islamic city with an emphasis on the role and importance of culturalization in the realization of the Islamic-Iranian pattern of urbanization**,, hhhhr-e payadar, first period, number 1, 37-68.
- Nasir Khusraw, Abu Mu'in Hamid al-Din Abu Mu'in (1956) Safarnama, ed. by Muhammad Debirsiyaqi, Tehran: Zowwar.
- Qalqashandi (n. d.), **Ṣubḥ al-‘ sāá f Ṣiāā ‘at al-Iss āā**, Beirut, Dar Al-Kutub Al-Scientific: Publications of Muhammad Ali Beyzoun.
- Runciman, Steven (1384), **History of the Crusades**, Farsi translation by Manouchehr Kashif, Tehran: elmi farhangi.
- Saad al-Din, Mohammad Munir (2013) **Research on the history and methods of education in the Islamic world**, Persian translation by Morteza Akbarzadeh, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Safadi, Salah al-Din Khalil ibn Aibak (1997) **Aayaan-ul-Asar wa Aawan ul Nasr**, edited by Ali Abu Zeyd and Degran, House of Contemporary Thought, Lebanon.
- Sakhavi, Shams al-Din Muhammad ibn Abd al-Rahman (n. d.) **Al-Daw' al-lami` li ahli al-Qarni al-Tasi**, Beirut: Dar and Maktaba al-Hayyah.
- Shalabi, Ahmad (2001) **History of Education in Islam, from the beginning to the collapse of the Ayyubids in Egypt**, translated by Mohammad Hossein Saket, Tehran: Islamic Culture Publishing House.
- Zirikli. Khayr al-Din (2002), **Al-.. āām: Qāmss Taāāj ii-Ashhar al-jjj āl wa-al-sss ā’ maaaā-‘aaa aaaa-al-Mss ta‘nnnma -al-Mustasīmī mī** Dar al-Ilm lilmalaein.